

การศึกษาสงฆ์สมัยพุทธกาล

พระราชปริยัติกวี, ศาสตราจารย์ ดร.

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ

คณฺฐะและวิปัสสนาธุระ

“การศึกษาสงฆ์” ในสมัยพระพุทธเจ้าเรียกว่า“ธุระ”มี ๒ อย่าง^๑ คือ คณฺฐะ เรียนคัมภีร์ และวิปัสสนาธุระ เรียนหลักการปฏิบัติแล้วลงมือปฏิบัติกรรมฐาน แต่หลังจากมีการเขียนคัมภีร์พระพุทธศาสนาแล้ว คำว่า “การศึกษาสงฆ์” มีนัยหมายถึงการศึกษาพระปริยัติธรรม(ปริยัติสัทธรรม) หรือปริยัติศึกษาเป็นหลักซึ่งก็คือคณฺฐะนั้นเอง ในขณะที่ “วิปัสสนาธุระ” หมายถึง พระปฏิบัติสัทธรรม (ศีล สมาธิ ปัญญา) เป็นการศึกษาอบรมกล่อมเกลตาตนเองทั้งด้านร่างกายและจิตใจให้มีความเรียบร้อย ดึงงาม

พระพุทธเจ้าทรงกำหนดธุระ(การศึกษา)สำหรับพระสงฆ์ไว้ ๒ อย่าง เพื่อให้เหมาะกับวัยวุฒิและคุณวุฒิของพระสงฆ์ซึ่งมีความหลากหลายด้านวัยและพื้นฐานความรู้เดิม ท่านที่บวชในขณะที่เป็นหนุ่ม มีพื้นฐานความรู้ดีก็ควรทำทั้งคณฺฐะและวิปัสสนาธุระ ดังที่สมัยหนึ่ง กุฎุมพีชาวเมืองสาวัตถีชื่ออวมหาปาล^๒ บวชเมื่อตอนแก่ พอบวชได้ ๕ พรรษา ก็เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า “ในพระพุทธศาสนา มีธุระอยู่กี่อย่าง” พระพุทธองค์ตรัสว่า “มีธุระอยู่ ๒ อย่าง คือ คณฺฐะกับวิปัสสนาธุระ การเรียนนิกาย(คัมภีร์)หนึ่งก็ดี สองนิกายก็ดี จบพุทธวจนะคือพระไตรปิฎกก็คือ ตามสมควรแก่ปัญญาของตนแล้วจำไว้ได้ กล่าวบอกพุทธวจนะนั้น ชื่อว่า คณฺฐะ ส่วนการที่ภิกษุบำเพ็ญธรรมจนคล่องแคล่ว ยินดีอย่างยิ่งในที่เสียบสงบ เริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมไว้ในอัทธภาพ ยังวิปัสสนาให้เจริญต่อเนื่องกันไปจนกระทั่งบรรลุอรหัตผล ชื่อว่า วิปัสสนาธุระ” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสจบ พระมหาปาลก็กราบทูลทันทีว่า “พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์บวชตอนแก่ ไม่สามารถบำเพ็ญคณฺฐะให้บริบูรณ์ได้ แต่จักบำเพ็ญวิปัสสนาธุระให้บริบูรณ์ได้ ขอพระองค์ตรัสบอกกรรมฐานแก่ข้าพระองค์เถิด”

คณฺฐะคือวิชาการ วิปัสสนาธุระคือวิชาชีวิต เหตุที่คนบวชตอนแก่ไม่นิยมบำเพ็ญคณฺฐะก็เพราะ (๑) บางคนเรียนมามากแล้ว มีประสบการณ์มากแล้วจากทำงานตอนอยู่ครองเรือน บางคน

^๑ ขุ.ธ.อ.(บาลี) (มจร) ๑/๑/๖.

^๒ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ.(บาลี) (มจร) ๑/๑/๑-๑๙.

อาจจบศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ มาแล้ว วิชาการทางโลกบางเรื่องก็เหมือนวิชาการทางพระพุทธศาสนา คงไม่จำเป็นต้องเรียนอีก เพราะไม่ได้เอาไปใช้ประโยชน์มากนัก (๒) คันถุระหรือวิชาการทางพระพุทธศาสนาอีกซึ่ง ละเอียดซับซ้อน โดยเฉพาะปรมัตถธรรมคือเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน ยากที่จะเรียนจบ คนมีอายุมากเรียนวิชาการนี้อาจทำให้ตัวเองลำบากโดยไม่จำเป็น

๑) คันถุระ

คันถุระ แปลว่าธุระฝ่ายคัมภีร์ ธุระคือการเรียนรู้คัมภีร์ หมายถึงการศึกษาพระปริยัติธรรม ในสมัยพุทธกาลก็คืออนวัคส์ตฤศาสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดามีองค์ ๙ อย่าง^๓ ประกอบด้วย

- ๑) สุตตะ พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิเทศ
- ๒) เคยยะ ข้อความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน ได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด
- ๓) เวยยากรณ์ ไวยากรณ์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น
- ๔) คาถา ข้อความร้อยกรองล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น
- ๕) อุทาน ได้แก่พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร
- ๖) อิติวุตตะ พระสูตรที่เรียกว่าอิติวุตตะ ๑๑๐ สูตร
- ๗) ชาตกะ ได้แก่ ชาตค ๕๕๐ เรื่อง
- ๘) อัပ္พุตธรรม เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ
- ๙) เวทลละ พระสูตรแบบถาม-ตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น จุฬเวทลสูตร มหาเวทลสูตร เป็นต้น

ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ พระสาวกผู้เชี่ยวชาญในคันถุระมีหลายรูป เช่น สายพระวินัย ประกอบด้วย พระอุบาลีผู้เชี่ยวชาญพระวินัยอย่างยิ่งในยุคต้น ต่อมาก็มีพระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคคะ และพระโมคคัลลีบุตรสืบทอดพระวินัยในอินเดียในยุคต่อมาเรื่อยมาจนถึงยุคพระจุฬภยะ พระติสสะ พระจุฬเทวะ และพระสิวะสืบทอดในเกาะลังกา สายพระสูตรและพระอภิธรรม ประกอบด้วย พระอานนท์ผู้เชี่ยวชาญพระสูตรและพระอภิธรรมอย่างยิ่งในยุคต้น ต่อมาก็มีพระเถระอีกหลายรูปสืบทอดจากยุคสู่ยุค ในสมัยพระพุทธเจ้า พระทัฬหฬลบุตร ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้จัดที่นั่งที่นอนและจัดภัตตาหารถวายภิกษุ วิธีการจัดสถานที่รองรับพระสงฆ์ก็คือ จัดแจงเสนาสนะสำหรับหมู่ภิกษุที่มีคุณสมบัติเสมอกันไว้ที่เดียวกัน คือ จัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้ทรงพระสูตรรวมกันไว้แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า “ภิกษุเหล่านั้นจักชักซ้อมพระสูตรกัน” จัดแจงเสนาสนะ

^๓ ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ.(บาลี) ๑/-/๒๔.

สำหรับภิกษุผู้ทรงพระวินัยรวมกันไว้แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า “ภิกษุเหล่านั้นจักวินิจฉัยพระวินัยกัน” จัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้ทรงพระอธิธรรมรวมกันไว้แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า “ภิกษุเหล่านั้นจักสนทนาพระอธิธรรมกัน” เหล่านี้คือหลักฐานแสดงถึงความรุ่งเรืองของคันถุระในสมัยพุทธกาล

๒. วิปัสสนาธุระ

วิปัสสนาธุระก็คือกรรมฐานในพระพุทธศาสนา คำว่า “กรรมฐาน” แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน มีนัยตรงกับคำว่า “ภาวนา” เป็นคำที่หมายถึงการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกอบรมจิตใจและอบรมปัญญา ตามหลักพระพุทธศาสนา กรรมฐานหรือภาวนาในพระพุทธศาสนามี ๒ ประการ คือ

๑) สมถกรรมฐาน หรือสมถภาวนา การฝึกอบรมจิตใจให้เกิดความสงบ หรือการฝึกสมาธิ

๒) วิปัสสนากรรมฐานหรือวิปัสสนาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง หรือการเจริญปัญญา

๒.๑ สมถกรรมฐาน เป็นวิธีการสร้างสมาธิอย่างทีโอบราณาจารย์ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา ตามที่ ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นวิธีการที่ปฏิบัติกันอย่างเอาจริงเอาจังเป็นงานเป็นการ มุ่งฝึกจำเพาะสมาธิแท้ๆ กำหนดวางกันไว้เป็นรูปแบบ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ คือ

๑) เตรียมการ โดยการตัดปณิธาน คือข้อติดขัด ข้อกังวล หรือเหตุกังวล เช่น ลาภ หมู่มณะ ญาติ^๔

๒) เลือกเข้าหากัลยาณมิตรคือครูอาจารย์ผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะให้กรรมฐานโดยต้องเป็นบุคคลที่มีธรรม(กัลยาณมิตรธรรม)

๓) การเลือกกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตรับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔๐ อย่าง ที่เหมาะสมกับจริตของตนโดยที่ผู้ปฏิบัติกรรมฐานต้องพิจารณาพิเคราะห์ว่าตัวเองมีจริตแบบไหน และอาจารย์ผู้ควบคุมการปฏิบัติก็ต้องช่วยพิจารณาตรวจสอบดูว่าศิษย์ผู้นั้นๆ มีจริตแบบไหน เพื่อให้สามารถเลือกประเภทกรรมฐานให้เหมาะสมกับจริตนั้นๆ เช่น รากจริต ผู้มีลักษณะนิสัยหนักไปทางรากะ คือ รักสวยรักงาม ควรใช้สุกกรรมฐานและกายคตาสติ โมหจริต ผู้มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ เวลาเหงาซึม เจื่องง งามาย ควรใช้อานาปานสติกรรมฐานควบคู่กับไปกับการสนทนากับอาจารย์

๔) เข้าอยู่ในวัด ที่อยู่อาศัยหรือสถานที่ปฏิบัติซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิ พร้อมกันนั้นก็ตัดปณิธานคือข้อกังวลเล็กๆ น้อยๆ เสียให้หมด

๕) ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ อุปกรณ์ในการสร้างสมาธิ คือ กรรมฐาน ซึ่งแปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน หมายถึงสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา เป็นอุปกรณ์

^๔ วิสุทธิ.(บาลี) ๑/๔๑/๙๖.

ในการฝึกอบรมจิต เป็นสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนด เพื่อให้จิตมีที่เกาะจะได้สงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย ธรรมเนียมนั้นกล่าวโดยสรุปในที่นี้ก็คือสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนดเพื่อชักนำให้เกิดสมาธิ มีวิธีปฏิบัติทั้งหมด ๔๐ อย่าง ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกศึกษาและปฏิบัติตามความถนัดของตัวเองได้อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิธีแผ่เมตตา

ตัวอย่างวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานโดยใช้พรหมวิหารกรรมฐานข้อ “เมตตา” มีลำดับขั้น คือ

๑) พิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ(โทสะ) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ สรุปความว่า “บุคคลผู้มักโกรธนั้น มีผิวพรรณทราม นอนเป็นทุกข์ ได้รับความเจริญแล้วยังถึงความเสื่อม ทำการเช่นฆ่าทางกาย วาจา ย่อมประสบความเสื่อมทรัพย์ ถึงความเสื่อมยศ ญาติมิตรและสหายหลีกเลี่ยง ผู้ถูกความโกรธครอบงำย่อมไม่รู้เหตุ ไม่รู้ผล ทำกรรม(ไม่ดี)ที่ทำได้ยากเหมือนทำได้ง่าย ต่อเมื่อหายโกรธแล้วย่อมเดือดร้อนเหมือนถูกไฟไหม้” เป็นต้น และพิจารณาให้เห็นประโยชน์(อานิสงส์)ของความอดทน(ขันติ) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้สรุปความว่า “ความอดทนมีอานิสงส์ ๕ ประการนี้ คือ ๑) เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มาก ๒) เป็นผู้ไม่มากด้วยเวร ๓) เป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ ๔) เป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย ๕) หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”

๒) พิจารณาดูบุคคลที่อาจเป็นอุปสรรค ผู้ประสงค์จะสร้างสมาธิโดยเมตตาภาวนา ควรพิจารณาดูโทษ (ข้อเสีย) อันอาจเกิดขึ้นจากทำเมตตาภาวนาไปในบุคคล ๖ ประเภท คือ คนที่เกลียดกัน ย่อมลำบากใจทำให้เสียเวลาในการปรับความคิดให้หลีกเว้นจากความเกลียดแล้วหันมาสู่ความรัก เป็นการเพิ่มภาระให้ตัวเองคนที่เป็นสหายรักกันมาก อาจมีความก้าวหน้าในการปฏิบัติกรรมฐานได้ยาก เพราะไม่มีแรงจูงใจทั้งด้านลบและด้านบวก ย่อมลำบากเช่นเดียวกันคนที่อยู่ในฐานะกลางๆ ไม่เกลียดไม่รักกัน ก็อาจลำบากเช่นเดียวกัน เพราะเหตุว่าการตั้งคนประเภทนี้ไว้ในฐานะเป็นครูและเป็นคนรักกันย่อมสำเร็จได้ยากคนที่เป็นศัตรูกัน อาจทำให้เกิดอุปสรรคได้ เพราะเหตุว่าเมื่อระลึกถึงคนที่เป็นศัตรูกัน ความโกรธย่อมเกิดขึ้นคนที่มิเพศตรงข้าม อาจทำให้เกิดอุปสรรคได้เช่นเดียวกัน เพราะเหตุว่าเมื่อระลึกถึงเจาะจงคนที่มิเพศตรงข้าม ความกำหนดย่อมเกิดขึ้นคนที่ตายแล้ว ย่อมเป็นการเสียเวลาโดยไม่มีประโยชน์เกิดขึ้น เพราะเหตุว่าถึงจะทำเมตตาภาวนา ก็ไม่มีอานิสงส์ให้เข้าถึงแม้แต่อุปจารสมาธิได้

๓) ทำเมตตาภาวนาตามลำดับเมื่อรู้ชัดว่าควรจะทำเมตตาภาวนาในบุคคลประเภทไหนและทำเมตตาภาวนาในบุคคลประเภทไหน ก็ลงมือปฏิบัติโดยเริ่มทำเมตตาภาวนาไปในบุคคลประเภทต่างๆ ตามลำดับ คือ ในตนเอง ในเบื้องต้น โยคีผู้ปฏิบัติพึงทำเมตตาภาวนาด้วยการกำหนดใจหรือกล่าวเพียงเบาๆ ว่า “ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีความสุขบริหารตนไปเถิด” ดังนี้ ก็ได้เหตุที่ต้องเจริญเมตตาภาวนาไปในตนก่อนนั้น ก็เพราะต้องการให้เป็นพยานว่า “ตนเองรักสุข

เกลียดทุกข์ ฉันทิโด คนหรือสัตว์อื่นก็รักสุข เกลียดทุกข์ฉันทินั้น” ในคนที่ เป็นสหายรักหรือคนที่เคารพกัน ในลำดับต่อมา โยคีผู้ปฏิบัติพึงระลึกถึงคุณความดีของคนอื่นที่ทำให้เป็นที่รักและเคารพกันแล้วทำ เมตตาทาภาวนาโดยนัยว่า “ขอท่านผู้นั้นจงถึงความสุข ไม่มีทุกข์เกิด” เป็นต้น ในบุคคลที่อยู่ในฐานะกลางๆ และในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน(ถ้ามี)

๒.๒ วิปัสสนากรรมฐาน การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง หรือการเจริญ ปัญญาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมี ๒ แบบคือ

แบบที่ ๑ สมถยานิก เมื่อเตรียมการด้านพื้นฐานและรากเหง้าของปัญญา(วิปัสสนา) ดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว เพื่อจะทำลำดับของปัญญา(วิปัสสนา) คือทิวฏฐิวิสุทธิเป็นต้นให้สมบูรณ์ โยคีผู้เป็น “สมถยานิก” เมื่อจะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อพัฒนาปัญญา พึงออกจากรูปฌานและอรุณฌาน ไผ่ฌานใดฌานหนึ่งก่อน เว้นไว้แต่เนวสัญญานาสัญญายตนะเพื่อใช้เป็นฐาน พึงกำหนดองค์ฌานมีวิตก เป็นต้น และธรรมที่ประกอบด้วยองค์ฌานมีเวทนาเป็นต้นโดยลักษณะและหน้าเป็นต้น ครั้นแล้ว พึงกำหนดลงว่า “ทั้งหมดนั้นเป็นนาม” เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่นุ่มไปได้ เพราะมุ่งหน้าโน้มไปสู่อารมณ์ สำรจนามนั้นหาดูไปว่า “นามนี้อาศัยอะไร ?” ก็จะพบว่า “หทัยรูปเป็นที่อาศัยของนาม” ต่อจากนั้น พึงกำหนดจรับรูปคือภูตรูป(ดิน น้ำ ไฟ ลม)ซึ่งเป็นที่ยอาศัยของหทัยรูป และอุปาทายรูปที่เหลือก็อาศัย ภูตรูป โยคีพึงกำหนดลงว่า “ทั้งหมดนั้นเป็นรูป” เพราะเป็นสิ่งเสื่อมสลายได้ ต่อจากนั้นพึงกำหนด นามรูปด้วยกันโดยสรุปว่า “นามมีการนุ่มไปเป็นลักษณะ รูปมีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ” เมื่อมีความ คล่องแคล่วชัดเจนในการกำหนด ชื่อว่าได้ทำทิวฏฐิวิสุทธิให้ถึงพร้อมสมบูรณ์ เมื่อทิวฏฐิวิสุทธิสมบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นพื้นฐานแก่การทำกัขาวิตรณวิสุทธิ มัคคาคัมภคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิให้สมบูรณ์ตามลำดับเป็นแนวทางไปสู่การตัดกิเลสตัณหาได้เช่นเดียวกัน ดังที่ พระอานนท์ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า เมื่อเธอ เจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคู้ณ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอ เสพคู้ณ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหมดย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป” พระพุทธเจ้าตรัสถึงวิธีการพัฒนาปัญญาแบบสมถยานิกไว้ตอนหนึ่งว่า “เรานั้นแล สัจจากามทั้งหลาย สัจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ... จตุตถฌาน ... อากาสาณัญญาตนะ ... เนวสัญญานาสัญญายตนะ ... บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญาอาสวะทั้งหลายก็ได้ถึงความสิ้นไป”

แบบที่ ๒ วิปัสสนายานิก โยคีผู้เป็น “วิปัสสนายานิก” เมื่อจะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อ พัฒนาปัญญา กำหนดพิจารณารูปคือมหาภูตรูป ได้แก่ ธาตุ ๔ (ดิน น้ำ ไฟ ลม) โดยในเบื้องต้น กำหนด พิจารณาธาตุดินและธาตุน้ำแยกย่อยเป็นอาการ ๓๒ เริ่มจากผมเป็นต้นไป เมื่ออาการ ๓๒ ปรากฏชัด

ส่วนที่เป็นธาตุไปและธาตุลมซึ่งแยกย่อยเป็นอาการอีก ๑๐ อย่าง ก็ปรากฏชัดตามมาโยคีผู้ปฏิบัติ ครั้นรวมรูปทั้งหมดนั้นเข้าด้วยโดยลักษณะคือความเสื่อมสลาย ก็จะเห็นว่า “นั่นเป็นรูป” เมื่อโยคีกำหนด เห็นรูปร่างนั้นแล้ว อรูปธรรมทั้งหลาย(นาม)ก็ปรากฏ โยคีรวมอรูปธรรมทั้งหมดเข้าด้วยกันโดยลักษณะ คือความนุ่มไปได้ ก็จะเห็นว่า “นั่นเป็นนาม” วิปัสสนาญาณก็คือเป็นวิธีการพัฒนาปัญญาอีกแบบหนึ่ง ที่นำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงทั้งระดับโลกียะและโลกุตระพระพุทธเจ้าตรัสถึงวิธีการพัฒนาปัญญาแบบ วิปัสสนาญาณตอนหนึ่งว่า “เมื่อใด เราสู้ขัดความเกิด(สมุทัย) ความดับ(อัสตง) คุณ(อัสสาทะ) โทษ(อาทีนพ) และเครื่องสลัดออก(นิสสรณะ)อินทรีย์ ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเราจึงยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ อนึ่ง ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า วิมุตติ(ความหลุดพ้น)ของเราไม่กำเร็บชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

พระอุปัชฌาย์และพระอาจารย์กัลยาณมิตรเพื่อความงอกงามแห่งวิชา

กระบวนการศึกษาในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล (สมัยที่พระพุทธเจ้ายังพระชนม์อยู่) ให้ความสำคัญแก่สายสัมพันธ์ระหว่างศิษย์กับอาจารย์ คือ พระอุปัชฌาย์(ผู้บวชให้)กับพระสัทธวิหาริก (ผู้รับการบวช-ศิษย์) และพระอาจารย์(ผู้เป็นเจ้าของสำนักแต่ไม่ได้บวชให้)กับพระอันเตวาสิก (ผู้มาอยู่กับ เจ้าสำนักโดยที่ท่านไม่ได้เป็นพระอุปัชฌาย์-ศิษย์) โดยเฉพาะใน ๕ พรรษาแรกต้องให้มีความสัมพันธ์ แน่นแฟ้นมากที่สุดองค์ประกอบที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระอุปัชฌาย์กับพระสัทธวิหาริกแน่นแฟ้น เรียกว่า อุปัชฌายวัตรกับสัทธวิหาริกวัตร องค์ประกอบที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระอาจารย์กับ พระอันเตวาสิกแน่นแฟ้นเรียกว่า อาจารย์วัตรกับอันเตวาสิก วัตรเป็นการเอาใจใส่ต่อกันและกันด้วยความ เอื้อเพื่อเกื้อกูลทุกเรื่องเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ซึ่งจะนำไปสู่การปลุกศรัทธาในกันและกันเป็นเบื้องต้น ก่อนที่จะนำไปสู่การทำกิจกรรมร่วมกันในเรื่องอื่นๆ ต่อไปสาระสำคัญบางตอนของวัตรต่างๆ เช่น

อุปัชฌายวัตร^๕ (วิธีที่สัทธวิหาริกประพฤติโดยชอบในอุปัชฌาย์) ... เมื่ออุปัชฌาย์กำลังกล่าว ไม่พึงกล่าวสอดขึ้นในระหว่าง อุปัชฌาย์กล่าวถ้อยคำใกล้ต่ออาบัติ(สุ่มเสี่ยงจะเป็นอาบัติ) พึงห้ามเสีย ถ้าอุปัชฌาย์ต้องการจะให้เรียน พึงเรียน ถ้าอุปัชฌาย์ต้องการจะให้สอบถามอรรถ พึงสอบถาม อุปัชฌาย์ อยู่ในวิหารใด ถ้าวิหารนั้นสกปรก ถ้าสามารถ พึงชำระให้สะอาด ถ้าอุปัชฌาย์เกิดความเห็นผิด สัทธวิหาริกพึงให้สละเสีย หรือพึงบอกภิกษุอื่นให้ช่วยให้สละเสีย หรือพึงแสดงธรรมแก่อุปัชฌาย์...

^๕ ตูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๖/๘๓.

สัทธินิหาริกวัตร^๖ (วิธีที่อุปัชฌาย์ประพฤติโดยชอบในสัทธินิหาริก) ... อุปัชฌาย์พึงสงเคราะห์อนุเคราะห์สัทธินิหาริกด้วยอุทเทส (การเรียนการสอน) ปริบุงฉา (สืบค้นหาความรู้) โอวาท (แนะนำตักเตือน) และอนุศาสน์ (สั่งสอน) ถ้าสัทธินิหาริกเกิดความเห็นผิด อุปัชฌาย์พึงให้สละเสีย หรือพึงบอกภิกษุอื่นให้ช่วยให้สละเสีย หรือพึงแสดงธรรมแก่สัทธินิหาริก

สาระของอาจารย์วัตรและอันเตวาสิกวัตร^๗ ก็มีเหมือนกับอุปัชฌาย์วัตรและสัทธินิหาริกวัตร โดยสรุป วัตรทั้งหมดนี้มีสาระเพื่อให้ความเอื้อเพื่อต่อกัน สร้างความอบอุ่น ความเป็นกัลยาณมิตร สร้างสายสัมพันธ์ต่อกันทั้งด้านภาพและจิตภาพ ซึ่งเมื่อผู้เป็นศิษย์มีอายุพรรษาเกิน ๕ ไปแล้ว แม้จะแยกย้ายกันไปอยู่ต่างถิ่นที่ แต่ก็ยังคงความเป็นศิษย์-อาจารย์กันอยู่อย่างเหนียวแน่น ความมกงามของวิชาที่ได้เรียนมาจากพระอุปัชฌาย์หรืออาจารย์อย่างใกล้ชิดจะเพิ่มขึ้นอย่างไม่รู้จบ ยิ่งใช้วิชา ก็ยิ่งเพิ่มปริมาณแตกฉานขยายต่อเนื่องเรื่อยไป เพราะได้อาศัยหล่อแห่งความมกงามคือศรัทธา ดังพุทธภาษิตว่า “ศุทธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ- ศรัทธาเป็นพีช ความเพียรเป็นฝน”^๘

อานิสงส์ยิ่งใหญ่ที่ได้จากวัฒนธรรมการศึกษาแบบนี้ก็คือ ทั้งอาจารย์ทั้งศิษย์ได้เรียนรู้จากกันและกัน เป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่กันและกัน เกิดศรัทธาในกันและกัน เอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน สร้างกระบวนการจัดการความรู้ร่วมกัน

หลักคิดหลักครูจากบทเรียนการศึกษาสงฆ์สมัยพุทธกาล

ประเพณีอันดีงามเกี่ยวกับการศึกษาสงฆ์ในสมัยพุทธกาล พอสรุปเป็นหลักคิดหลักครูอันจะเป็นแนวปฏิบัติสำหรับครูและนักเรียนในสังคมยุคใหม่ได้ดังนี้

ขั้นที่ ๑ สร้างศรัทธา ครูอาจารย์ผู้ทำหน้าที่สอนต้องมีหลักคิดคือ *ศรัทธาเป็นฐานของการเรียนการสอนสรรพวิชา* ดังพุทธภาษิตว่า “ศุทธาย ตรีติ โหสม”^๙ แปลว่า ข้ามพ้นหุบเหวหล่มเลนได้ด้วยศรัทธา เบื้องต้นแห่งความสำเร็จในการสอนคือศรัทธา ผู้สอนต้องมีศรัทธา ผู้เรียนก็ต้องมีศรัทธา โดยเฉพาะผู้เรียนนั้นเกิดศรัทธาขึ้นได้มาเพราะผู้สอนมีคุณสมบัติที่พึงประสงค์

คุณสมบัติที่พึงประสงค์ของผู้สอนมี ๒ ส่วนคือ *ส่วนที่ ๑* จรรยา คือ คุณสมบัติด้านความประพฤติ พระพุทธศาสนาแสดงคุณสมบัติของผู้เป็นครูอาจารย์ไว้ เรียกว่า กัลยาณมิตรธรรม มี ๗ ประการ^{๑๐} ดังนี้

^๖ ดุรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๗/๘๘.

^๗ ดุรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔๗๘-๗๙/๑๐๗-๑๑๖.

^๘ ดูเทียบ ใน ส.ส.(บาลี) ๑๕/๑๕๗/๒๐๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๗/๒๘๔.

^๙ ดูเทียบ ใน ส.ส.(บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

^{๑๐} อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗.

๑) น่ารัก	๒) น่าเคารพ
๓) น่ายกย่อง	๔) รู้จักพูดรู้จักชี้แจง
๕) รับฟังคำแนะนำวิพากษ์วิจารณ์ได้	๖) พูดเรื่องที่ยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจได้
๗) ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล	

ส่วนที่ ๒ วิชา คือ คุณสมบัติด้านวิชาการ คนที่เป็นครูอาจารย์ต้องมีความโดดเด่นทางวิชาการจนเป็นที่สังเกตได้ นั่นคือเป็นคนที่มีความสมบัติเรียกว่า “พหุสัจจะ” แปลว่า ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก เรียนรู้มามาก หรือคงแก่เรียน มีองค์ประกอบซึ่งเป็นตัวชี้วัด ^{๕๑} คือ

๑) พหุสสุตา เรียนมาก	๒) ธตา จำได้
๓) วจสา ปริจิตา ใช้คล่อง	๔) มนสาอนุเปกขิตา ขึ้นใจ
๕) ทิฎฐิยา สุปฎิวิธา เชี่ยวชาญเกี่ยวกับหลักวิชานั้นๆ	

ทั้งที่เป็นต้นฉบับ(Original) และคำอธิบายรวมทั้งความเห็นของคนยุคต่อมา

ความรู้ที่จำเป็นต้องถ่ายทอดเพื่อให้คนมีคุณธรรม จริยธรรม มี ๒ ส่วน คือ ความรู้ด้านวิชาการ เฉพาะสาขากับความรู้เรื่ององค์ประกอบพื้นฐานแห่งชีวิต นอกจากจะรู้ว่าปรัชญาคืออะไร ศาสนา คืออะไร ตรรกศาสตร์คืออะไร วัฒนธรรมคืออะไร เป็นต้นแล้ว ผู้สอนยังต้องรู้และเข้าใจอย่างลึกซึ้งด้วยว่า ชีวิตคืออะไร ประกอบด้วยอะไร ชีวิตเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอย่างไร ? ชีวิตเป็นอย่างไร ? อะไรคือเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิต ? เพื่อนำมาประกอบการจัดกระบวนการวิชาและวิธีการถ่ายทอดความรู้ให้มีผลต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์

คุณสมบัติทั้ง ๒ ส่วนนี้จะเป็นเครื่องมือสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นในศิษย์ ถ้าผู้สอนไม่มีคุณสมบัติดังกล่าว ศิษย์ไม่มีศรัทธา การเรียนการสอนก็สักแต่ว่าสอน วิชาการไม่เจริญงอกงาม จิตใจก็ไม่เจริญงอกงาม แม้จะจบเป็นบัณฑิต ความเป็นบัณฑิตก็ไม่เจริญงอกงาม ใช้วิชาความรู้ไปประกอบหน้าที่การงานก็ไม่เจริญงอกงามเท่าที่ควร

ขั้นที่ ๒ การปลูกฝังผู้เรียน กรอบในการปลูกฝังผู้เรียนคือไตรสิกขา ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหลักกรรมฐานในพระพุทธศาสนานั้นเอง การปลูกฝังผู้เรียนให้มีศีล สมาธิ ปัญญา เป็นองค์ประกอบสำคัญเบื้องต้นในการเรียนการสอนยุคใหม่ คนไม่ดีคือคนที่มีศีล สมาธิ ปัญญา คนไม่ดีทำอะไรก็มีปัญหาไปหมด เรียนหนังสือไป วิชาที่ได้มาก็กลายเป็นวิชามาร คนไม่มีสมาธิเรียนหนังสือไม่จำ เรียนไปหลุดหัดไป คนไม่มีปัญญาเรียนหนังสือไม่รู้เรื่อง นี่คือนิสัยที่นักบริหารการศึกษาต้องรู้และใส่ใจให้มาก

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕.

หลักคิดในการจัดการเรียนการสอนก็คือ ดีต้องมาก่อนเก่ง นั่นคือต้องสร้างคนดีก่อนสร้างคนเก่ง ความดีเป็นเครื่องมือสร้างความเก่ง คนดีเมื่อได้รับการศึกษาไปจะกลายเป็นคนเก่งได้ไม่ยาก ศิล สมาธิ ปัญญามีลักษณะเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมายไปในขณะเดียวกัน นั่นคือในบางกรณี ถ้าประสงค์จะให้มี ศิล สมาธิ ปัญญา ก็ใช้วิธีการประกอบพิธีทำบุญ ให้ทาน สมาทานศีลถือปฏิบัติอยู่เป็นประจำ นานไปก็จะมีอริยาศัยเป็นคนมีศีล หมั่นฝึกปฏิบัติกรรมฐานกล่อมเกลาจิตใจอยู่เป็นประจำโดยวิธีการต่างๆ นานไปกลายเป็นคนมีสมาธิดี ฝึกคิดฝึกใคร่ครวญอยู่เสมอ นานไปกลายเป็นคนสติปัญญาดี อย่างนี้เรียกว่าเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมาย

ในบางกรณี ศิล สมาธิ ปัญญาอยู่ในลักษณะเป็นเป้าหมาย เช่น ประสงค์จะให้คนมีศีล สมาธิ ปัญญาต้องทำกิจกรรมหรือพิธีกรรม บางโรงเรียนใช้วิธีการให้เด็กไหว้พระสวดมนต์นั่งกรรมฐานฝึกสมาธิ ก่อนเรียน สังคมบางท้องที่มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอยู่เป็นประจำ แล้วให้ถือเป็นโอกาสที่ผู้คนในสังคมนั้นจะได้มาร่วมกันทำสาธารณประโยชน์และพูดคุยกันแต่เรื่องดีงาม หรือถือโอกาสอบรมสั่งสอนกัน ไม่นานจะกลายเป็นคนมีศีล หรือบิภกรรม(ท่องบ่น) หัวใจอติปิโส (อิ, สวา, สุ) หรือหัวใจอริยสัง ๔ (ทุ, ส, นิ, ม) อยู่เป็นประจำ ไม่นานก็จะกลายเป็นคนมีสมาธิดี และท้ายที่สุดย่อมมีผลทำให้เกิดปัญญา

ขั้นที่ ๓ กรอบในการถ่ายทอดความรู้ กรอบในการถ่ายทอดความรู้ควรดำเนินตามธรรมเนียมพระพุทธศาสนา คือ ปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธปรียัติก็คือ เรียนทฤษฎี ปฏิบัติคือฝึกปฏิบัติตามทฤษฎีที่ได้เรียนมา ปฏิเวธคือการบรรลุผลของการปฏิบัติ ว่าตามหลักพระพุทธศาสนาจริงๆ ปรียัติก็คือพระพุทธรพจน์ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ปฏิบัติคือคำสอนของพระพุทธเจ้าที่สรุปลงมาเป็นแนวปฏิบัติในกรอบไตรสิกขา ปฏิเวธคือผลของการปฏิบัติระดับต้นคือสุข สงบ เยือกเย็น ระดับสูงคือมรรค ผล นิพพาน การถ่ายทอดเนื้อหาให้ครอบคลุมกระบวนการวิชาต้องประยุกต์ตามหลักพระพุทธศาสนา

วิชาการอื่นๆ ก็มีกรอบในการถ่ายทอดความรู้ไม่แตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นภาษาศาสตร์ สังคมศาสตร์ วิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ นั่นคือต้องมีทั้งปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ จะให้น้ำหนักในส่วนไหนมากกว่ากันขึ้นอยู่กับลักษณะของวิชา

กรอบในการถ่ายทอดวิชาการเพื่อการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมควรได้รับการเน้นในด้านไหน ? มีคำสำคัญอยู่ ๒ จุดที่ควรนำมาพิจารณาประกอบการจัดการเรียนการสอน คือ (๑) รู้ดี ทำได้ ใช้เป็น และ (๒) สอนให้รู้ ทำให้อู อยู่ให้เห็น

“รู้ดี ทำได้ ใช้เป็น” เป็นเป้าหมายด้านวิชาการ “รู้ดี” คือรู้ปรียัติ รู้ทฤษฎี “ทำได้” คือปฏิบัติได้ตามที่รู้ รู้อย่างไร ทำได้อย่างไรนั้น “ใช้เป็น” คือปฏิบัติ เมื่อเรียนจบมาแล้วไม่ได้เอาความรู้มาใส่ปากแบกหาม แต่เมื่อถึงสถานการณ์ที่จำเป็น สามารถนำความรู้ที่จำเ็น สามารถนำความรู้ที่จำเ็นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้

“สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น” เป็นกรอบในการสร้างจรรยาหรือวิชาชีพ ครูอาจารย์ต้องการให้ศิษย์เป็นมนุษย์สมบูรณ์ เป็นคนดีมีศีลธรรม ต้องสอนเขาให้รู้วิธีการที่จะเป็น ต้องทำให้ดู อยู่ให้เห็น เป็นตัวอย่างที่ดี (Role Model) สถาบันการศึกษายุคใหม่ปัจจุบันเปิดสอนหลักสูตรผลิตบัณฑิตด้วย วัตถุประสงค์ ๒ อย่าง คือ (๑) สร้างบัณฑิตที่มีลักษณะเฉพาะทาง (๒) สร้างนักปฏิบัติ

มีข้อสังเกตเพื่อให้พิจารณาในประเด็นความเป็นนักทฤษฎีกับความเป็นนักปฏิบัติ ทฤษฎีเกิดจากความคิดของคนแล้วเอาไปบรรจุไว้ในตำรา วิธีปฏิบัติเกิดจากประสบการณ์ที่ได้รับมาจากสถานการณ์จริงซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายไปตามกาลเวลา บุคคล และสภาพแวดล้อม

การเป็นคนดีกับการเป็นคนมีความรู้ทางศาสนามีความสัมพันธ์กันแต่ไม่ใช่เรื่องเดียวกันเสียทีเดียว ความเป็นคนดีเกิดจากการปฏิบัติตามหลักศาสนาและกฎเกณฑ์ทางสังคม การมีความรู้เชี่ยวชาญวิชาการด้านศาสนาเป็นหลักประกันว่าจะทำให้เป็นคนดีได้ส่วนหนึ่ง กล่าวคือเป็นพื้นฐานได้ แต่จะเป็นคนดีได้จริงก็ต่อเมื่อมีการนำหลักศาสนานั้นไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต ดังนั้นจัดให้เรียนวิชาพระพุทธศาสนา ผลที่ได้คือมีความรู้เข้าใจหลักพระพุทธศาสนา

ความพยายามของหลายคนที่จะทำให้มีการเรียนการสอนวิชาศาสนาในโรงเรียน ในวิทยาลัย หรือในมหาวิทยาลัย ด้วยหวังว่าจะทำให้ผู้เรียนเป็นคนดีจึงเป็นไปตามที่หวังบ้าง ไม่เป็นไปตามที่หวังบ้าง เพราะความจริงก็คือว่า มีการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา ผลที่ได้ก็คือความรู้ความเข้าใจวิชาพระพุทธศาสนา แต่ความเป็นคนดีต้องเป็นอีกขั้นหนึ่ง ความเป็นคนดีจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อได้นำเอาความรู้วิชานั้นๆ มาปฏิบัติ

บทสรุป

วิชาการทั้งหลายก็เหมือนกัน เรียนจบแล้ว สิ่งที่ได้ก็คือความรู้ แต่ไม่แน่ว่าจะมีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์หรือไม่ เป็นเรื่องที่น่าขบคิด ประเด็นที่นักการศึกษาต้องรู้ในเบื้องต้นคือ หลักวิชาการทั้งหลายจะเจริญงอกงามและเป็นประโยชน์ต่อชีวิตใดๆ ต้องมีการปฏิบัติและเกิดผลของการปฏิบัติ ซึ่งจะก่อผลสืบเนื่องคือ “ปิติ” แปลว่าความอิ่มใจที่จะย้อนกลับไปหล่อเลี้ยงชีวิตให้สดชื่นเต็มตัวไปกับหลักวิชาการนั้น ดังนั้น เรื่องของการศึกษานี้ องค์ประกอบแห่งความงอกงาม คือ (๑) อาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร (๒) ศิษย์ผู้มีศรัทธา (๓) ปริยัติคือศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติคือศึกษาอบรมควบคู่กันไป

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๔, ๑๕, ๒๒, ๒๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. มหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐ ภาษาบาลี เล่ม ๑๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. วิสุมุติคคปกรณ์ (ปรโม ภาค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.
- _____. สุมงคลวิลาสินียา ที่มณีกายฎกถาย สลักขณธวคคณณนา (ปรโม ภาค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.
- _____. วิสุมุติคคปกรณ์ (ปรโม ภาค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.
- _____. มหาจุฬาอฎกถา ธมมปฎกถากถาวณณนา (ปรโม ภาค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๙.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. มหาจุฬาอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่มณีกาย มหาวรรค กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- _____. มหาจุฬาอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขุททกนิกาย ธรรมบท อรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.